

УРОКИ ГОЛОКОСТУ

№ 3 (51), червень — вересень, 2017 р.

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

ОСВІТНІЙ СЕМІНАР-ШКОЛА З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ТА ВИКЛАДАННЯ ЦЬЄЇ ТЕМАТИКИ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ

Миколаїв, 25–30 червня 2017 р.

25–30 червня 2017 року в м. Очакові (Миколаївської області) проходив щорічний освітній семінар-школа Українського центру вивчення історії Голокосту для викладачів історії та суспільних дисциплін. На відкритті семінару-школи учасників вітали директор Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолій Подольський, перший секретар посольства Держави Ізраїль в Україні, директор Ізраїльського культурного центру в Одесі Болеслав Ятвецький, координаторка програми «Толерантність — уроки Голокосту» Євразійського єврейського конгресу Надія Уфімцева. Пропонуємо відгуки учасників Літньої школи.

Літо яке змінило мене

За 5 коротких днів відбулось не тільки переосмислення історичних подій, підвищення професійного рівня, змінилась я особисто. Я перестала мовчати, коли потрібно говорити, щоб люди зрозуміли, що інколи ми дуже помиляємось в своїх стереотипних переконаннях. Я почала інакше сприймати світ, з більшою вдячністю ставитися до життя та оточуючих людей.

Під час навчання в літній школі мною була створена цілісна система заходів з теми Голокост, які можна проводити в гімназії протягом навчального року. З'явилися ідеї, щодо екскурсії містом, бінарних уроків, позакласних заходів, створення сайту дослідження регіонального питання теми та ін. Я зрозуміла, що питання Голокосту не обмежуються однією темою і навіть не обмежуються одним предметом. Усе більше заглиблюючись у питання з'являється бажання зробити ще більше і більше.

Я зрозуміла, як я можу допомогти у викладанні даного питання класним керівникам, педагогу-організатору, психологу та вчителям-предметникам. А разом ми зможемо виховати Людину, яка поважає Іншого, яка керується загальнолюдськими цінностями, володіє критичним мисленням, відповідальна за свої рішення, дії та вчинки, самостійна у виборі та прийнятті рішення, здатна до здійснення моральних вчинків і збереження почуття власної гідності, здатна відчувати себе одночасно громадянином як своєї країни, так і світу!

Корнієнко Галина, гімназія №1 м. Черкаси

* * *

Це проблема вивчення та викладання трагічної історії євреїв на теренах України в добу Другої світової війни та нацистської окупації, яка є частиною історії України

XX століття, історії Другої світової війни на українських землях. З огляду на складну політичну ситуацію, військові дії що ведуться на сході України мусимо констатувати факт посилення в українському суспільстві проявів ксенофобії, агресії, міжетнічної толерантності. Тому, на мою думку, розумне та осмислене викладання історії Катастрофи єврейського народу має потужний виховний потенціал, сприяє вихованню толерантності, забезпечує освітні і навчальні можливості для реалізації людських цінностей в українському суспільстві. Крім того історія Голокосту може бути і методологічним інструментом для осмислення та викладання історії інших геноцидів, зокрема Голодомору 1932–1933 років в Україні, а також трагедій, яких зазнало людство впродовж XX століття.

У кожного з учасників школи-семінару були власні цілі та очікуваннями від навчання. Мені ж як методисту який здійснює методичний супровід історії та суспільних дисциплін було важливо, пізнавально та корисно взяти участь у одному з проєктів УЦВІґу, що стосувався безпосередньо методичних аспектів викладання даної тематики в школі. На теренах України залишається проблемним питання методичної підготовки та власне психологічної готовності вчителів щодо викладання даної проблеми. Тема Голокосту є надто важкою, «не приємною» для психологічного сприйняття як вчителем так і учнями. Тому постає питання як правильно, коректно, враховуючи вікові та індивідуальні особливості учнів торкатися цієї теми під час уроків та позаурочний час, щоб не викликати в дітей відторгнення та неочікуваних, негативних реакцій, особливо в учнів 5–6 класів. З огляду на це надзвичайно цінними були заняття та практикуми які провели Надія Уфімцева, Віталій Бобров, Микола Тімков, Олександра Козорог що стосувалися змісту теми викладання історії Голокосту, дотичних тем, зокрема прав людини, психологічних аспектів

викладання емоційно травматичного матеріалу, повсякденного життя в умовах екстремі та ін. У ході бесід, дискусій, обговорень, інтерактивних групових форм роботи учасники семінару мали можливість напрацювати практичні навички і вміння з методики викладання даної теми.

Учасники Літньої школи

Лекторами та ведучими семінару було також розглянуто низку складних теоретичних проблем з теми, зокрема: термінологія, періодизація та хронологічні рамки Голокосту, особливості нацистської пропаганди, колаборація, історія антисемітизму, українські націоналістичні групи та Голокост, радянський антисемітизм тощо.

Крім того практичне значення школи-семінару полягало також у тому, що усім учасникам було надано для практичного використання в роботі велику кількість методичної літератури, тези, методичні розробки практикумів, зокрема практики роботи з різними джерелами інформації тощо. Вдало підібраний методичний інструментарій сприяв глибокому осмисленню теми, розвитку в учасників семінару пізнавальної активності та критичного мислення.

Особливе враження справили бесіди та практикуми з Ноа Сігал (Міжнародна школа Музею «Яд Вашем», Ізраїль), яка познайомила учасників з єврейською культурою, традиціями та величезним переліком фільмів на тему Голокосту, які також є джерелом інформації про Голокост та суттєво впливають на емпатію учнів. Важливою та корисною для розуміння проблеми викладання теми Голокосту в школі була також бесіда Ноа Сігал про концепцію викладання історії Голокосту в Міжнародній школі вивчення і викладання історії Голокосту при Яд Вашем.

Цінним для кожного був і обмін досвідом та можливістю познайомитись та поспілкуватись з освіченими, інтелектуальними, професійними і просто цікавими людьми з різних куточків України і не лише, адже були представники і з сусідньої держави Білорусі...

*Леся Осадча,
методист районного методичного кабінету
Комунальної організації (установи, закладу)
«Методичний сервісний центр з
обслуговування закладів освіти Полтавського району»*

* * *

Теоретичні лекції чергувалися з практичними заняттями методичного спрямування (які більше нагадували формат тренінгу), що давало змогу відразу ж закріпити на практиці

здобути знання. Формат майже кожної лекції передбачав активну участь аудиторії в роботі, спільний пошук відповідей на вкрай неоднозначні питання з історії євреїв на українських землях, проблеми тоталітаризму і теоретичного визначення понять «геноцид», «Голокост», «нацизм»; з'ясування причин Голокосту і причин та мотивів поведінки нацистів, місцевого населення (українців, поляків, євреїв); історичний контекст та перебіг Голокосту в Німеччині та на українських землях; поведінка особи в умовах екстремальних ситуацій (екстрем); боротьбу євреїв з Голокостом (розвінчання стереотипу про «єврея-жертву»); Голокост в масовій культурі (кіно, літературі). Стане в нагоді досвід участі в заняттях з різними типами джерел і їх використання в навчальній діяльності, дискусії, практичне використання різних методик роботи з ними в навчанні історії Голокосту.

Під час роботи в групах

Ще до початку літньої школи вважав (а тепер одержав підтвердження), що для сучасного українського суспільства важливим є вивчення історії різних народів нашої держави, адже саме через призму щоденних відносин з ними українці ще з початку Нової історії формували свою національну самосвідомість (що зазвичай на масовому рівні відбувається тільки під впливом контактів з представниками іншого народу і його культури). Так, ситуація щоденного сусідства українців з євреями мала як позитивні так і негативні сторінки в історії нашої країни (позитивних було значно більше), породила величезний пласт культурного спадку. Проте, була перервана страшними подіями першої половини ХХ століття. Голокост і сталінські етнічні чистки зруйнували традиційну етнічну різноманітність українських земель, адже з мапи України зникли мільйонні громади євреїв, поляків та інших народів. Особливо перепаало Східній Галичині, головні особливості якої власне витікали із взаємодії трьох найбільших громад — українців, євреїв та поляків. У радянський час колишнє існування численної громади євреїв в Україні замовчувалося, лише з початком незалежності українські історики одержали змогу обирати об'єктом своїх досліджень історію євреїв в Україні. Для побудови потужного громадянського суспільства ми маємо пам'ятати не лише позитивні, але негативні сторінки нашої спільної історії.

*Анатолій Бараннік
Аспірант НПУ ім. М.П. Драгоманова,
Викладач історії України в ZNOUA
м. Київ*

***

Найбільше запам'яталися: лекція «Особливості долі євреїв на окупованих українських теренах», лекція та практикум «Термінологія та хронологія подій Голокосту в Європі та Україні», практикуми «Вживання євреїв на окупованих територіях», «Що нам кажуть щоденники», «Тема історії Голокосту в художньому кіно», обговорення «Історія Голокосту та права людини». Так, це далеко не всі теми, які були розглянуті, але разом, в сукупності, отримана інформація змушує переглянути свої погляди щодо історичного минулого, подивитися на події сучасності зовсім під іншим кутом.

*Тремтій Світлана,
вчитель історії та права, м. Київ*

***

Мабуть тому, що я вчитель і працюю з підростаючим поколінням, я глибоко переконана, що завжди потрібно рухатися вперед, тож і вчитися треба протягом усього життя. Адже як можна навчати своїх учнів, намагатися бути для них не лише вчителем-предметником, а й моральним авторитетом, якщо не працювати над собою?

Тож без вагань скажу, що освітній семінар-школа з історії Голокосту в Україні та викладання цієї тематики в школах України став для мене ще однією сходинкою на довгій драбинці як особистісного, так і професійного зростання. Надзвичайно важлива, глибока, а тому і досить складна тема семінару вкотре переконала мене, наскільки важливо не просто правильно і об'єктивно донести до учнів інформацію про історію Голокосту в Україні, а й зуміти спонукати їх до власних роздумів та критичного мислення з цього приводу.

Переконана, що, незважаючи на той рівень знань та практичного досвіду в контексті викладання даної тематики, який був у кожного з учасників до початку школи, усі ми зуміли по-новому поглянути на досліджуване питання, зануритися у глибину першопричин і наслідків Голокосту в Україні, переосмислити важливість викладання цієї тематики у школах України. ...

*Валентина Процюк,
вчитель-методист, вчитель суспільствознавчих дисциплін
ЗОШ №1 міста Чернівці*

***

[...] Змістовна програма: 4–6 занять щодня, які проводилися у форматі лекцій, практикумів, обговорень, тренінгів, дискусій. На них розглядалися різноманітні аспекти історії Голокосту та теренах України та Європи, а саме: політика тоталітарних режимів, нацистський геноцид щодо євреїв, рух опору, українсько-єврейські взаємини в міжвоєнний період та під час Голокосту, ідеологія нацистського антисемітизму, міждисциплінарні підходи до історії Голокосту, інші геноциди Другої світової війни та сучасності. Значну частину занять було присвячено обговоренню методик викладання історії Голокосту в школі: психологічні аспекти викладання цієї теми, робота зі щоденниками та спогадами, теорія та практика інтерв'ю.

[...] Третього дня роботи семінару було здійснено екскурсію до м. Миколаїв. Учасники відвідали Миколаївське

товариство єврейської культури та Миколаївський обласний краєзнавчий музей — один з найкращих в Україні. Сумним стало покладання камінців (за єврейською традицією, щоб вшанувати пам'ять померлого, відвідувачі кладуть на могилу невеликі камінці, що символізують вічність) до пам'ятника жертвам Голокосту — 10 тисячам євреїв, які було розстріляні в місті протягом 1941—1942 років.

*Валентина Шевчук,
заступник директора з виховної роботи
Хорошівської гімназії Житомирської області*

***

Тема Голокосту хвилює кожного... У мене, особисто, було багато питань: «За що вимирала нація? Хто дав право нацистам так по-звірськи вбивати людину? Чому народ, що, за легендами, був богообраним, став приреченим на тотальне винищення? Чи згадують сьогодні невинних жертв? Чи не вирвала Україна цю сторінку з літопису своєї нелегкої історії?». Відповіді на ці та інші запитання я хотіла знайти на навчально-методичному семінарі, що організував Український центр вивчення історії Голокосту наприкінці червня цього року.

Заняття проводить Ноа Сігал

Програма семінару виявилася насиченою. Лекції, обговорення, практикуми, перегляд відеозаписів... А виступи кожного з лекторів варті були найвищих похвал!

[...] Усі роз'їхалися по своїх містах і селах, до своїх домів. Від семінару залишилися фото, спогади і прагнення. Прагнення зробити щось корисне, бажання воскресити пам'ять про Голокост у молодого покоління, у школярів. А ще залишилися сили для творчої співпраці. Ще не знаю яким чином, треба все узагальнити, продумати, але певні ідеї є, свічка загорілася, а отже, мета семінару неодмінно принесе результати.

*Алла Тишковська,
вчитель історії, м. Вишгород, Київська обл..*

***

Протягом шести насичених днів учасники по новому відкривали для себе складну тему Голокосту, що виявилася надзвичайно багатоаспектною та неоднозначною. Були розкриті такі маловідомі та болючі сторінки геноциду єврейського населення України як українські націоналістичні

групи та Голокост, єврейський рух опору, жінки нацистської Німеччини і Голокост, колабораціонізм в роки війни і радянський антисемітизм у мирний час та багато інших. Лекційні заняття змінювалися практикумами та тренінгами, особливо цінними з них виявилися для мене як для вчителя ті, що несли методичне навантаження і в подальшому допоможуть у викладанні даної теми. Це питання доцільності використання різних типів джерел у викладанні історії Голокосту та їх потенціалу, психологічні аспекти викладання емоційно травматичного матеріалу (що є насправді важкою проблемою для кожного вчителя -практика), методичні рекомендації роботи з джерелами усної історії і т. д.

Високий професійний рівень лекторів, постійний суб'єкт — суб'єктний зв'язок викладачів і слухачів семінару та доцільно обраний формат занять забезпечили високу

продуктивність роботи учасників незважаючи на надзвичайно насичену і інтенсивну програму. За ці шість днів. Значення семінару важко переоцінити, адже, на жаль, сьогодні тема Голокосту в школах України вивчається досить побіжно, представлена однобоко і не вважається важливою. Фактично не вважається «нашою», українською. Але ж народ України — це досить етнічно строката спільнота і єврейська частка в ній величезна! Крім того сучасні виклики України в умовах деформації сталої системи міжнародних відносин вимагають від нас нового переосмислення вчорашніх трагічних помилок людства.

*Галина Брижак, учитель історії
Василівської загальноосвітньої школи І — ІІІ ступенів
Полтавського району, Полтавської області.*

НАУКОВІ ПОДІЇ

«ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ ТА ПАМ'ЯТЬ В УКРАЇНІ»

3—13 липня 2017 року в Києві відбулась друга літня школа для викладачів та аспірантів «Історія Голокосту та пам'ять в Україні». Її організаторами виступили Центр наукових досліджень Голокосту імені Джека, Джозефа та Мортон Манделя Меморіального Музею Голокосту Сполучених Штатів Америки, Український центр вивчення історії Голокосту та Центр дослідження геноцидів і масових репресій Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в приміщенні якого відбувався захід.

Учасниками школи стали викладачі та аспіранти з Києва, Харкова, Ужгорода, Дніпра, Полтави, Херсона, Маріуполя, Кривого Рогу та Каунаса (Литва). Наукові та викладацькі інтереси учасників прямо чи опосередковано пов'язані з історією Голокосту, Другої світової війни, Єврейськими студіями. Програма школи включала в себе лекції-обговорення, роботу з різноманітними історичними джерелами, екскурсії місцями пам'яті Києва та Фастова, пов'язаними з історією українських євреїв та Катастрофи. Лекторами на школу були запрошені відомі дослідники з України, Молдови, Німеччини та США.

Доктор Сюзан Браун-Флемінг (Центр наукових досліджень Голокосту імені Джека, Джозефа та Мортон Манделя Меморіального Музею Голокосту США) презентувала розвідку, присвячену матеріалам про невеличке німецьке місто Ланштайн у документах Міжнародної служби розшуку (International Tracing Service). Архів Служби містить документи про жертв націонал-соціалізму, єврейських та неєврейських. Кейс-стаді доктора Браун-Флемінг висвітлює колаборацію місцевих мешканців та економічну експлуатації євреїв, полонених та остарбайтерів на прикладі одного міста.

Доктор Андрій Уманський (Кельнський університет, «Яхад-ін Унум») прочитав доповідь про Голокост в українських містечках Турка та Лубни. Учасники школи отримали можливість побачити широкі перспективи мікро-історичного підходу до історії Голокосту. Ще одна лекція доктора Уманського стосувалась дослідницької методології зібрання усної історичних свідчень в Україні Асоціацією «Яхад-ін Унум».

Міні-курс професора єврейської історії Давида Фішмана (Єврейська теологічна семінарія (Нью-Йорк, США)) «Єврейська спільнота та культура в Східній Європі перед та під час Голокосту» складався з декількох лекцій-обговорень, що висвітлювали історію європейського єврейства модерного часу, культуру гетто, історію Віленського гетто тощо.

Професор Східно-Європейської єврейської історії та Голокосту в Коледжі Квінс університету Нью-Йорку доктор Елісса Бемпорад прочитала міні-курс «Євреї, Пам'ять та Насильство в Україні ХХ ст.». Він був присвячений антисемітизму періоду Російської імперії, погромам періоду Революції, порівняльним аспектам історії Голокосту в Мінську та Бердичеві, українсько-єврейським відносинам у післявоєнний період.

Доцент кафедри історії Державного педагогічного університету імені Іона Крянге Діана Думітру (Кишинів, Молдова) зробила презентацію про людину, що пережила Голокост — Фелічію Кармеллі, а також прочитала лекцію про антисемітизм та Голокост на румунсько-радянському прикордонні. Тема лекції перекликається з новітньою монографією доктора Думітру «Держава, антисемітизм та колаборація в Голокості. Кордон Румунії та Радянського союзу» (Cambridge University Press, 2016).

Надзвичайно важливою для молодих дослідників, на нашу думку, стала дискусія про перспективи професійного розвитку в галузі юдаїки та досліджень Голокосту, що провели доктори Елісса Бемпорад та Діана Думітру. На дискусії обговорювались можливості докторських та пост докторських стипендій, стажувань, публікацій у провідних індексованих виданнях тощо.

Співробітники Українського центру вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) присвятили свої лекції-обговорення актуальним питанням історії українсько-єврейських відносин, сучасній історіографії Голокосту в Україні, пам'яті про Голокост та меморіалізації його історії в Україні (лекції прочитав директор УЦВІГ, к.і.н. Анатолій Подольський); трансформації «остаточного розв'язання єврейського питання» в перші місяці реалізації плану Барбаросса, «циганському питанню» в окупованому СРСР (науковий

співробітник УЦВІГ Михайло Тяглий); викладанню історії Голокосту в контексті прав людини (координатор освітніх проектів УЦВІГ Віталій Бобров).

Тетяна Пастушенко (к.і.н., Інститут історії НАНУ) присвятила свої презентації образу радянських військовополонених у візуальній пропаганді нацистської Німеччини та СРСР, а також становищу полонених радянських жінок. Андрій Руккас (к.і.н., КНУ імені Т.Г. Шевченка) прочитав лекції про єврейські погроми на українських землях у 1917–1922 рр., збройний опір євреїв в роки Другої світової війни. Також він поділився досвідом викладання історії Голокосту на історичному факультеті КНУ імені Т. Шевченка.

Використання цифрових освітніх ресурсів у викладанні Голокосту в університеті (на прикладі проекту «Experiencing History» Меморіального музею Голокосту США) була присвячена презентація докторантки програми з історії Голокосту та студій Голокосту, університет Кларк (Масачусетс), кандидата політичних наук Наталі Лазар. Платформа «Experiencing History» (<https://perspectives.ushtm.org/>) є безкоштовною з вільним доступом з будь-якого куточку світу, що відкриває значні можливості для викладання історії Голокосту й в Україні. Проблеми та перспективи викладання Голокосту визвали жваве обговорення та обмін досвідом серед учасників школи. Ще одна лекція Наталі Лазар була присвячена актуальній проблемі Голокосту, колаборації та порятунку євреїв на окупованих українських землях.

Оскільки лекторами школи були дослідники, що спеціалізуються на різних аспектах єврейської історії, слухачі отримали певну узагальнюючу картину історії європейського та українського єврейства. Лекції та обговорення висвітлювали історію єврейських громад XIX ст., погроми кінця XIX — початку XX ст. та періоду Української революції, українсько-єврейські відносини у міжвоєнний період, власне різноманітні аспекти історії Голокосту, становище євреїв після війни, пам'ять про Голокост в сучасній Україні тощо. Частина лекцій була присвячена неєврейським жертвам нацизму — ромам, військовополоненим, оstarбайтерам. На нашу думку, дуже важливим є широкий контекст, що запропонували запрошені дослідники. Голокост розглядається, як складова

Європейської історії, історії України, взаємовідносин євреїв з оточуючим населенням протягом століть. Лекції переважно були побудовані на основі новітніх актуальних досліджень, у тому числі представлених власне авторами. Крім того, лекції часто містили посиланнями на найважливіші, знакові роботи з тієї чи іншої проблеми.

Під час численних обговорень лектори та учасники школи підкреслювали, що Голокост це невід'ємна складова історії України, її наукове вивчення, викладання та меморіалізація є надважливим для сучасного українського суспільства. Завдяки літній школі «Історія Голокосту та пам'ять в Україні», яку вже вдруге прийняв в своїх стінах Київський національний університет імені Тараса Шевченка, молоді дослідники, безумовно, отримали широкі можливості для початку чи вдосконалення власних наукових розвідок.

Учасники Літньої школи

Літня школа стала можливою завдяки підтримці благодійного фонду «Українсько-Єврейська Зустріч» та Меморіальної Ініціативи по вивченню українського єврейства імені Петра та Башеви Польські.

Ігор Дворкін
доцент кафедри політичної історії
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

КРУГЛИЙ СТІЛ «КОЛАБОРАЦІЯ В ГОЛОКОСТІ В УКРАЇНІ: КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ, МОТИВАЦІЇ, ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ»

17 липня 2017 р. в стінах Українського католицького університету у Львові відбувся круглий стіл «Колаборація в Голокості в Україні: колективний портрет, мотивації, локальні особливості», організований Центром дослідження міжетнічних відносин Східної Європи та програмою єврейських студій УКУ. Участь у дискусії взяли історики Микола Балабан, Павло Маркевич, Йоханан Петровський-Штерн, Юрій Радченко та Андрій Усач, модерував Василь Расевич. Примітно, що хоч захід і відбувався під час традиційного сезону відпусток, його відвідало чимало зацікавлених.

Безумовно в публічному дискурсі проблема співучасті місцевого неєврейського населення в здійсненні Голокосту фігурує переважно в надзвичайно інструменталізованому вигляді. Напевно, в Україні не минає й місяця без чергового медійного скандалу, так чи інакше пов'язаного з цією

темою. Натомість для вітчизняної академічної науки вона все ще залишається табуованою, часто через самоцензуру, — мовляв, не треба писати погане про умовних «своїх» — або через поширене переконання, що Голокост — це «не наша» історія, тому й досліджувати її має хтось інший. Учасники круглого столу намагались протиставитись таким тенденціям. Їм вдалося проартикулювати широкий тематичний спектр, від загального огляду сучасної історіографії до окреслення регіональних особливостей, зокрема на території Генерал-губернаторства та зони військової адміністрації.

Не берусь переповідати зміст усіх озвучених виступів, — зрештою, відеозапис круглого столу можна переглянути в мережі Інтернет, — але вважаю за можливе в рамках цього коротенького огляду звернути увагу на два аспекти, особливо важливі з моєї точки зору. Перший із них

стосується того, із чого власне розпочинав свій виступ я сам. Очевидно, мову варто вести скоріше про місцевих винуватців Голокосту — категорію одночасно і вужчу, і ширшу за поняття «колаборація», присутнє в назві круглого столу. По-перше, сама по собі колаборація з нацистськими окупантами не означала автоматичної співучасті в здійсненні Голокосту. Більше того, відомі випадки, коли місцеві колаборанти навпаки допомагали євреям, а деяких із них цілком заслужено визнано навіть Праведниками народів світу. По-друге, коло місцевих винуватців було значно ширшим і включало не лише тих, кого можемо сміливо вважати колаборантами, а й людей, які ніколи не займали жодних офіційних посад в місцевих колабораційних структурах та навіть не виявляли лояльності до нацистського окупаційного режиму. Однак, коли їм випадала можливість вдатися до грабунку чи навіть вбивства своїх єврейських сусідів, вони вважали за потрібне нею скористатися. У великій мірі ця заувага стосується учасників рухів Опору — радянського, українського націоналістичного, польського, — тих, хто з тією чи іншою мірою інтенсивності провадив антинацистську боротьбу, однак євреї в їх середовищі могли зустрітися не лише з готовністю допомогти, але й з численними небезпеками, смертельними для себе в тому числі. Загалом умовність термінів на кшталт «колаборація» чи «опір», якими ми оперуємо, коли ведемо мову про Другу світову війну, є одним з досі не подоланих викликів. Другий аспект виринув в ході дискусії зі слухачами і стосувався проблеми

місцевих винуватців. Найчастіше жіночий досвід Голокосту зводиться до ролі жертв, дещо рідше — помічниць. Однак, в окупованій Україні мали місце випадки, коли жінки приймали участь у переслідуванні євреїв, включно із безпосередньою участю в убивствах. Перші спроби висвітлити цю проблему почали з'являтися лише щойно і мали б розширити наші уявлення про можливі контури жіночої поведінки в умовах екстремального насилля. Зокрема, Юрій Радченко запевнив, що в його майбутній монографії про Голокост у зоні військової адміністрації буде приділено належну увагу цьому питанню.

Насамкінець хочу відзначити своєрідну символічність того, що круглий стіл відбувся саме у 2017 р., позаяк 75 років тому, впродовж 1942 р., було вбито найбільше українських євреїв — майже 774 000 осіб. Саме 1942 р. став кінцем існування багатьох єврейських громад з їх багатовіковою історією. Мені невідомо, аби цю жахливу річницю передбачалось хоча б якось відзначити на державному рівні. Тим важливішою виглядають ініціативи громадських організацій на кшталт тих, що організували круглий стіл у Львові, для відновлення пам'яті про Голокост через поширення знань про нього.

Повний відеозапис круглого столу доступний за посиланням — https://ethnickh.wordpress.com/2017/07/28/video_discussion_collaboration/

Андрій Усач, історик, м. Львів

ХАСИДСЬКИМИ ШЛЯХАМИ УКРАЇНИ

Цього року за підтримки Українського центру вивчення історії Голокосту та на базі київського музею Шолом-Алейхема відбувається просвітницька програма «Єврейська спадщина» яку очолює доктор історичних наук Туров І. В. Програма присвячена вивченню головних етапів в історії єврейського народу, а особливий наголос зроблено на історії хасидизму.

Програма складається з двох напрямків: лекцій, які відбуваються в музеї та трьох екскурсій, які були проведені на місцях виникнення провідних течій хасидизму. Зокрема, учасники програми (а розрахована вона переважно на київських письменників та художників) ознайомилися з життям єврейського кварталу в Умані, відвідали цвинтар у Ніжині та синагогу у Сквирі (Київська область).

Цвинтар у Ніжині

25. 06. 2017 р. відбулася планова екскурсія програми єврейська спадщина до Ніжина.

Єврейський цвинтар у Ніжині знаходиться біля дороги за межею міста. Саме тут знаходиться огель (поховання) ребе Дов Бера Шнеерсона (1773—1827). Дов Бер був другим цади́ком династії Шнеерсонів, старшим сином засновника (Алтер Ребе) хасидської течії ХаБад-Шнеур-Залмана. Послідовників Дов Бера ще називають хасидами з Любавичів.

Цадик Дов Бер написав велику кількість творів, переважно кабалістичного характеру, що містять роздуми про містичну суть молитов і заповідей. Найвідоміші його твори — «Трактат про екстаз», «Ворота єднання», «Ворота віри», «Ворота розкаяння».

Цвинтар зараз у непоганому стані. Від дороги цвинтар відокремлює новий паркан з двома хвіртками. На головній

алей є ліхтарі, біля входу знаходиться велика схема розташування об'єктів на території цвинтаря. Відчувається, що за порядком на цвинтарі слідкують і в цьому плані ситуація відрізняється від багатьох інших кладовищ в різних районах України.

У центрі цвинтаря знаходиться невелике поховання цадика Дов Бера. Воно відремонтоване та зазвичай закрите від візиту випадкових відвідувачів.

Увагу автора цієї статті привернуло одне поховання, розташоване неподалік від центрального входу. З написів на пам'ятнику можна було зрозуміти, що тут похована сім'я, більша частина якої загинула в роки Голокосту. Коли бачиш такі сімейні поховання з дитячими датами народження та смерті, краще розумієш, яка трагедія сталася тут у роки Другої світової.

Якщо відійти трохи далі від головної алеї цвинтаря, то в кущах можна побачити більш старі поховання початку двадцятого століття. Вони в більш занедбаному стані. Ймовірно, що нащадки цих людей або загинули під час німецької окупації або згодом виїхали за межі СРСР.

«Шалом, хлопці!»

09.07.2017 р. відбулася планова екскурсія програми єврейська спадщина до Сквири та Білої Церкви.

«Шалом, хлопці!». Так нашу групу привітала мешканка вулиці біля огеля Іцхака Тверського у Сквирі. Хоча хасиди зараз зрідка з'являються на вулиці у Сквирі, місцеві мешканці знають, хто похований навпроти річки.

Зараз Сквира — це малопомітне містечко на Київщині, яке знаходиться неподалік Білої Церкви. Про забуту єврейську присутність у цьому містечку нагадують відремонтована синагога та огель (поховання) цадика Іцхака Тверського.

Учасники екскурсії

Синагога у Сквирі

Сквирська династія була відгалуженням чорнобильської хасидської династії. Її засновник — ребе Іцхак був одним з восьми синів Мордехая Тверського, засновника династії чорнобильських хасидів. Сини Мордехая, у свою чергу, стали засновниками різних хасидських громад у північних та центральних областях України.

Іцхак користувався великою популярністю серед мешканців Київської губернії. Він помер наприкінці дев'янадцятого століття. Місце його поховання зараз може стати одним з об'єктів паломництва хасидів.

Справа в тому, що сквирські хасиди мешкають зараз у американському місті Нью-Сквира в штаті Нью-Йорк. Незважаючи на велику відстань, вони приїждять до Сквири. Обсяг паломництва поки що не можна порівняти з тим, що відбувається в Умані.

Біля ринку у Сквирі зараз знаходиться синагога, яка має свою відокремлену парканом територію. За словами представника єврейської громади, у Сквирі зараз мешкають кілька десятків євреїв. Якщо рахувати разом з членами змішаних сімей, то виходить майже 75 людей.

Синагога у Сквирі була відремонтована у 2004 році. Зараз це доволі велика будівля з молитовним залом, ідальнею, міквою в підвалі, господарськими приміщеннями. Синагога переважно розрахована на прибуття паломників. За словами представника єврейської громади, свого часу їм вдалося прийняти біля тисячі прочан за один раз.

Просвітницький туризм

Після візиту до синагоги група учасників програми поїхала до місця огеля (поховання) цадика Іцхака Тверського. Огель знаходиться на околиці Сквири,

навколо нього приватна житлова забудова. Навпроти поховання цадика тече річка Сквирка. Неподалік від огеля ходили кози, зрідка проїжджали автомобілі і відчувалось, що цадик спочив у достойному місці.

Місцеві мешканці з певною цікавістю дивилися на екскурсійну групу, яка стояла біля огеля. Можливо, що успішний приклад Умані з масовим паломництвом хасидів можна було б повторити в інших українських містечках. Однак для цього необхідний інтерес з боку самих хасидів. В Умані він був, а от в інших місцях, які пов'язані з виникненням хасидизму, поки немає потенціалу для аналогічного за масштабами паломництва.

Підсумовуючи, можна сказати, що просвітницький туризм, особливо пов'язаний з єврейськими місцями в Україні має свою перспективу. Такий туризм вже склався як звичне явище влітку, коли автобуси з ізраїльтянами їдять по центральних та західних областях України.

У багатьох містах і містечках України, де раніше була дуже помітною єврейська присутність, зараз мало що нагадує про це. Це сталося з об'єктивних причин і зараз саме такий академічний, просвітницький туризм може врятувати єврейську спадщину від забуття. Важко очікувати, що найближчими роками єврейська присутність в Україні стане більш помітною. Складна соціально-економічна ситуація не дозволяє місцевій владі у багатьох регіонах дбати про єврейські пам'ятки. Тому уся надія на розвиток туризму навколо місць, де раніше було багато хасидів і єврейська присутність мала своє місце.

*Юрій Корогодський,
історик, м. Київ*

ВРАЖЕННЯ ВІД ЛІТНЬОЇ ШКОЛИ «POLIN MEETING POINT»

Музей історії польських євреїв «Полін» почав вести освітню діяльність у 2015 році, рівно через рік після відкриття в стінах нового приміщення постійної експозиції. Вже третій рік поспіль музей проводить літню школу «POLIN Meeting Point» для всіх, хто зацікавлений у вивченні історії євреїв Польщі. Цього року партнером проекту став Український центр вивчення історії Голокосту. Це відкрило нові перспективи для наукової спільноти України та стало початком плідної (як вже показала цьогорічна літня школа) співпраці. Вперше на програму було запрошено науковців з України, і мені пощастило стати однією з її учасниць.

Третя сесія «POLIN Meeting Point» проходила в період з 13 по 27 серпня в трьох польських містах: Варшаві, Лодзі та Злунській Волі. Вона являла собою двотижневий курс-інтенсив та передбачала засвоєння студентами лекційного матеріалу, їх активну участь у дискусіях і тренінгах. Цьогорічна програма фокусувалася на питаннях локального мультикультуралізму. Зважаючи на це, організаторами було дуже вдало обрано локації для проведення занять.

У Варшаві навчання проходило безпосередньо в стінах музею. Ми ознайомилися з музейною експозицією, обговорили свої враження, а після воркшопу з детальним вивченням

окремих виставкових зал навіть змогли надати власні рекомендації стосовно покращення експозиції. Таким чином, нам продемонстрували основні інструменти для вивчення мультикультуралізму з історичної перспективи. Лекції на початку програми також були спрямовані на те, що досягнути методи вивчення мультикультуралізму та розширити наші знання про міжвоєнну мультикультурну Польщу.

Особливо хочеться відзначити денний тренінг професора ізраїльського Університету Бен-Гуріона Шимона Редліха. Тема «Як вивчати історію мультикультуралізму містечок та регіонів?» була представлена нам на прикладі маленького українського містечка Бережани. По-перше, тренінг був повністю сфокусований на темі локального мультикультуралізму на українських теренах, (а ця тема не надто активно була представлена в програмі). По-друге, професор зміг викласти матеріал надзвичайно інтерактивно. Локальний мультикультуралізм на прикладі конкретного міста досягнути нелегко, якщо ніколи в цьому місті не був. Проте, відео-інтерв'ю з місцевими, аналіз уривків з щоденників, відеофільм, що був відзнятий у цьому місті, та живе спілкування з Шимоном Редліхом, котрий народився в Бережанах та пережив Голокост, — зробили свою справу.

Друга частина літньої школи проходила здебільшого в Здунській Волі та частково в Лодзі. За два дні в Лодзі ми ознайомилися з роботою Центру діалогу імені Марка Едельмана, прослухали лекції про історію міста та відвідали найвідоміші пам'ятки єврейської культури. Варто віддати належне організаторам, котрі в такі стислі строки змогли показати нам так багато. Серед побаченого: вулиці єврейського та ромського гетто, меморіал станції відправлення в табір смерті, найбільший в Європі єврейський цвинтар.

Навчальна програма в маленькому польському містечку Здунська Воля була найбільш насиченою. Лекційна частина,

екскурсії та робота в групах були добре збалансовані. Оскільки головна мета літньої школи полягала в тому, аби продемонструвати нам явище локального мультикультуралізму, організатори обрали для цього дуже правильне місце. У таких містах, як Здунська Воля, легше зрозуміти в чому була суть мультикультурного різноманіття. Відвідуючи релігійні установи та цвинтарі різних конфесій, працюючи з документами, дізнаючись про конфлікти місцевих жителів та про те, як змінювалось призначення окремих будівель у місті, залежно від етнічного складу, — це все допомагає відчути природу мультикультурної спільноти, зрозуміти її сутність.

Завершальна частина літньої школи у Варшаві вимагала підсумування отриманих нами знань, їх упорядкування. Директор Центру вивчення історії Голокосту Анатолій Подольський був одним із лекторів на завершальному етапі програми. Лектор представив мультикультурне минуле України з точки зору історичної перспективи та розповів про пам'ять про це минуле в сучасному українському суспільстві. Лекція пролила світло на багато питань, що виникали під час двотижневої програми літньої школи. Адже, тема мультикультуралізму на територіях України до цього розглядалася дуже побіжно.

Основною метою програми «POLIN Meeting Point» було створення мультикультурного середовища з молодих людей з Ізраїлю, Польщі, Німеччини та України і заохочення їх до обговорення їхнього спільного історичного минулого. І треба віддати належне організаторам — міжкультурний діалог таки було створено. Щиро вдячна Центру вивчення історії Голокосту за партнерство з музеєм Полін та спільну організацію таких заходів. Дякую за можливість стати учасницею одного з них.

*Освальд Катерина,
випускниця Магістерської програми з юдаїки в НАУКМА*

ПРОЕКТ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»

ДРУГИЙ ПОГЛИБЛЕНИЙ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ (Вінниця, 14–17 серпня)

Минуло 5 місяців від часу коли було розпочато навчально-методичні семінари для учителів Вінницької та Житомирської областей в рамках проекту «Захистимо пам'ять».

Проект здійснюється Українським центром вивчення історії Голокосту та Фондацією Меморіалу вбитим євреям Європи при фінансовій підтримці Міністерства закордонних справ Німеччини та сприянні Міністерство освіти і науки України.

Учителі Вінницької та Житомирської областей, що зголошилися до участі в проекті, зустрілися вдруге на поглибленому навчально-методичному семінарі. Висловлюючи очікування, учасники сподівалися на живе спілкування і обмін досвідом з колегами, поглиблення теоретичних знань з історії і культури єврейського народу, подій Голокосту на теренах України, Вінницької та Житомирської областей. Семінар відразу набув рис робочої зустрічі, з раціональним розподілом робочого часу, створенням ділової, конструктивної атмосфери.

Відкриваючи роботу семінару директор Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолій Подольський зазначив, що згадані регіони є особливими за характером подій,

що розгорталися в роки Другої світової війни. Нажаль, радянська державна політика пам'яті не була спрямована на те, щоб виокремлювати єврейське питання з загального перебігу подій, була однобокою та вибірковою. В ході проекту фінансування, яке надає уряд Німеччини, поступово скорочується. Тому дуже важливо знаходити шляхи підтримки політики пам'яті на загальноукраїнському та місцевому рівні, шляхи співпраці місцевої влади, громади і школи в збереженні місцевої історії, яка є багатовекторною, неоднозначною, часто конфліктною.

У перший день семінару учасники мали змогу поспілкуватися з трьома колегами з Волині: Наталею Деревінкою, учителем історії із смт Локачі, Оленою Пашук — учителем-краєзнавцем з м. Ковель та Миколою Михаленком — директором музею «Спаленого села» Кортеліси. Вони розповіли колегам про роботу, яку проводили з учнями та місцевою громадою, про діяльність музеїв у їхніх населених пунктах, особливостями спілкування з місцевою владою та способами мотивування учнів до участі в проектах.

Презентація Наталі Дерєфінки

Учасники мали змогу переглянути друковані матеріали з попереднього пілотного етапу проекту на Львівщині, Волині та Рівненщині, які стали частиною бібліотечних фондів Українського центру вивчення історії Голокосту.

Важливою частиною робочої зустрічі була презентація новими учасниками їхніх планів і намірів у майбутніх проектах. Ідеї були цікаві і різноманітні: створення інформаційних стендів у кабінетах історії та шкільних музеях, виготовлення інформаційних буклетів, путівників, біографічних брошур, складання екскурсійних маршрутів, створення сторінки в Інтернеті, щоб привабити і зацікавити учнів темою Голокосту, створення тематичних груп у соціальних мережах, співпраця з місцевим краєзнавчим музеєм, залучення різних вікових груп учнів, організація читання книжок по темі Голокосту, малювання дитячих малюнків по результатах читання. В ході роботи семінару було відведено спеціальний час також і для індивідуальних консультацій з метою обговорення технічних деталей проектів, складання заявок і з'ясування різноманітних організаційних питань.

На завершення першого дня була винесена дискусія про складнощі втілення проектів та шляхи їх вирішення. Учасники мали змогу обговорити такі важливі питання, як робота з архівними матеріалами і співпраця з міжнародними фондами — Шоа — Інституту візуальної історії університету Південної Каліфорнії, Яд Вашем в Єрусалимі, музею Голокосту у Вашингтоні, архівами СБУ, колекціями обласних історичних архівів. Пошук та ідентифікація матеріалів є основою дослідження в проекті. В умовах, коли фінансування постійно скорочується надзвичайно важливим є питання тривалості проекту, його життєздатність після того, як проект офіційно завершиться. Відповідями на це запитання стали ідеї щодо співпраці з місцевою владою, спонсорами, місцевими бізнесменами, жертводавцями, місцевою громадою. Жваво обговорювалися шляхи популяризації місцевої історії та приваблення відвідувачів до місцевих меморіалів. Серед викликів, що стоять на шляху реалізації малих проектів учасники відзначили брак коштів, подолання стереотипів, нестачу живих свідків подій.

Програма наступних днів семінару традиційно включала теоретичні лекції, практичні заняття, дискусії, обмін досвідом, екскурсії, перегляд документальних фільмів. Учасники прослухали лекції: «Історія антисемітизму та особливості нацистської ідеології», «Особливості збереження та відтворення єврейської спадщини. Пам'ять про зниклі єврейські громади сьогодні», «Єврейська

Доповідь п. Анатолія Подольського

Заняття проводить Михайло Тяглий

культура підрадянської України у 20–30-ті роки» Анатолія Подольського; «Мікроісторія життя та загибелі єврейських громад регіону». Михайла Тяглого; «Культура та традиції євреїв України» Надії Уфімцевої; «Колаборація. Українські націоналістичні групи та Голокост» Андрія Усача.

Надзвичайно цікавою була поїздка до м. Бердичева — «єврейської столиці» довоєнної України. Павло Скавронський — працівник краєзнавчого музею та учасник семінару був нашим гідом. Учасники відвідали об'єкти єврейської спадщини в Бердичеві та місць масового знищення єврейської громади поблизу міста 15 вересня 1941 року, побували в краєзнавчому музеї та познайомились з представниками місцевої єврейської громади.

Для роботи семінару Фонд Шоа Інституту візуальної історії Університету Південної Каліфорнії надав підбірку відео-свідчень людей, що пережили Голокост на Вінниччині та Житомирщині. На основі цих відео свідчень Ольга Педан-Слепухіна провела практикум з використання відео

Під час екскурсії

та свідчень очевидців у викладанні історії. Обговорювалися методичні особливості роботи з відеоматеріалами по темі Голокосту. Також учасники переглянули та обговорили фільм «Якщо ти виживеш. Історія Шмуеля Шило», наданий інститутом Яд Вашем.

Продовжилися методичні практикуми і в завершальний день семінару. Учасники мали змогу попрацювати в групах над особливостями викладання теми Голокосту в школі, поділитися досвідом мотивування учнів до вивчення теми та визначити місце і час для інтегрування теми Голокосту в навчально-виховний процес в школі.

Завершувався семінар загальним обговоренням того, чим учасники можуть допомагати один одному. Традиційно

бібліотечка учасників проекту поповнилася новими виданнями, презентованими Центром.

Попереду навчальний рік. Це дає широкі можливості вчителям працювати безпосередньо з учнями, створюючи пошуково-дослідницькі групи для роботи в архівах, з місцевими свідками подій, колегами з інших регіонів. Програмою проекту заплановано навчальні семінари не тільки для вчителів, а й для учнів, які проводитимуть нову для себе, однак, дуже важливу роботу вивчення історії рідного краю та збереження історичної пам'яті.

Ольга Педан-Слепухіна,

співкоординаторка проекту «Збережемо пам'ять», м. Львів

МІЖНАРОДНІ ОСВІТНІ ПРОЕКТИ

ПЕРЕХРЕСНА ІСТОРІЯ ЯК ПЕРСПЕКТИВА ДЛЯ НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ

3–8 липня 2017 року у Фундації «Кшижова» для Європейського Порозуміння (Кшижова, Польща) за підтримки програми Еразмус+ відбувся тренінг для освітян й громадських активістів у рамках проекту «Перехресна історія як перспектива для неформальної освіти» («Entangled History as Perspective for Non-Formal Education»). Учасники з Польщі, України та Німеччини зібралися разом для того, аби розробити посібник із заняттями на тему Голокосту на базі методу «перехресної історії» (Histoire croisée). Попередня версія цього проекту відбулася 2015 року між учасниками з Греції, Польщі та Німеччини й за його результатами було видано посібник з навчальними матеріалами на загальноісторичні теми також на базі методу «перехресної історії». З електронною версією видання можна ознайомитися тут: https://www.kreisau.de/fileadmin/kreisau/Publikationen/160511_KI_Histoire_Croisee_Handbuch_INTERNET.pdf

У липні цього року на тренінгу зібралися разом 23 учасники з 14 різних міст Польщі, України та Німеччини. У перший день відбулося знайомство з метою та завданнями тренінгу, а також між самими освітянами, активістами та представниками неформальної освіти. Наступного дня п. Мерле Шмідт та п. Каролін Венцель презентували учасникам один з вже розроблених уроків на базі методу «перехресної історії» під назвою «Перехресна історія: одна подія — різні історії» під час якого кожен з присутніх зміг чогось навчитися, переосмислити деякі підходи до історичних подій і щось взяти для себе на майбутнє. У другій частині дня учасники прослухали спільну лекцію п. Лідії Цессін-Юрек та п. Ольги Колесник на тему пам'яті та політики пам'яті щодо Голокосту в Україні, Польщі та Німеччині, після якої відбулося палке обговорення між усіма слухачами серед яких були, як представники неформальної, так і формальної освіти. Цього ж вечора в усіх охочих була можливість представити детальніше власну професійну діяльність або ж власні інституції, організації та проекти.

Увесь третій день тренінгу група провела в Рогожніці, де спочатку відвідала екскурсію музеєм колишнього концентраційного табору Гросс-Розен, а потім прослухала лекцію про єврейські жертви табору від співробітниці музею,

Під час тренінгу

Робота в групах

п. Дороти Сули. Учасники не лише пасивно відвідували місце пам'яті, але також оцінили його крізь призму тих чи інших категорій населення під час вправи на базі методу «перехресної історії», котру запропонували п. Каролін Венцель і п. Мерле Шмідт. У підсумку візиту група обговорила різні способи пам'ятання, фактаж та методи роботи зі студентами чи учнями в такому місці як колишній концентраційний табір.

Наступного дня учасники ознайомилися з методом «живої бібліотеки», ще одним із підходів неформальної освіти, під час презентації п. Іліри Аліяй, завдяки якій кожна окрема людина розглядається як окрема книга. Після презентації та обговорення учасники об'єдналися в кілька менших груп й розпочали роботу над окремими заняттями для майбутнього посібника на тему Голокосту на базі методу «перехресної історії». Серед обраних тем були: освіта для однолітків і Голокост, Шкала часу, Біографії єврейських активістів і права людини, Підготовка та оцінка візиту в колишній концентраційний табір. Ввечері охочі також мали можливість переглянути й обговорити фільм «Аустерліц» Сергія Лозниці на тему комерціалізації місць колишніх концентраційних таборів. До кінця тренінгу учасники працювали в малих групах над описом та розробкою конкретного заняття. В передостанній день кожна з таких

груп представила свої результати і плани на майбутнє доопрацювання вже наявних спільних чорнових варіантів. За задумкою організаторів до кінця цього року ці заняття мають видатися у вигляді вже закінченого посібника й у січні 2018 року деякі з цих уроків буде протестовано на учасниках молодіжної зустрічі у віці 15–19 років з Польщі, України та Німеччини, яка також відбудеться в Кшижові й буде останнім етапом проекту.

Крім цього, протягом тренінгу за ініціативи одного з учасників тренінгу, п. Сергія Кульчевича, в одній з будівель Фондації встановили виставку присвячену біографії та долі Анни Франк. На базі цієї виставки одна з груп розпрацьовувала заняття для майбутнього посібника.

*Ольга Колесник,
історик, м. Варшава*

ПРОЕКТ З ПОШИРЕННЯ ОСВІТНІХ МАТЕРІАЛІВ З ПРОТИДІЇ АНТИСЕМІТИЗМУ ТА РОМОФОБІЇ

Протягом 2016-2017 навчального року в різних містах України проходили семінари по Проекту поширення освітніх матеріалів з протидії антисемітизму, ромофобії та різним формам ворожнечі.

Робочі моменти семінару

З січня по червень 2017 року такі семінари відбулись в Краматорську, Одесі, Житомирі, Прилуках, Чугуєві, Смілі, Полтаві, Чернівцях та Білій Церкві. Під час занять та лекцій учасники семінарів обговорюють питання присутності різних форм ксенофобії в суспільстві, на історичних прикладах дізнаються про передумови виникнення деяких, опрацьовують різні методологічні вправи, а згодом впроваджують отримані знання та інформацію у власні заняття в професійній діяльності.

Учасники семінару

З вересня 2017 року вже розпочнуться нові семінари в нових містах України.

Замовити проведення подібного семінару в себе в місті можна звернувшись до Українського центру вивчення історії Голокосту: (044) 285-90-30, E-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Втілення проекту та семінарів стало можливим завдяки підтримці німецької Фондації «Пам'ять, Відповідальність, Майбутнє» (Stiftung «Erinnerung, Verantwortung, Zukunft» — <http://www.stiftung-evz.de>).

Інформація Українського центру вивчення історії Голокосту

2 СЕРПНЯ — МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДУ РОМІВ

«ЗГАСЛА СВІЧКА, АЛЕ ПАМ'ЯТЬ НЕ ЗГАСЛА...»

Скорботний день роми всього світу відзначають 2 серпня. Ця дата — данина пам'яті тим, хто загинув від геноциду в роки Другої світової війни. Саме в ту «циганську ніч» з 2 на 3 серпня 1944 року, у газових камерах табору

смерті Аушвіц-Біркенау було живцем спалено близько три тисячі ромів, у тому числі дітей і старих. Вважається, що під час націонал-соціалізму загинуло від 300 тис. до 500 тис. ромів. А всього на території України загинуло

понад 20 тисяч осіб ромської національності. Кількість убитих ромів на Волині достеменно невідома, адже значна кількість ромів до 1956 року вели кочовий спосіб життя і ніде не реєструвалися в той час у списках жителів. Однак за розповідями очевидців лише в одному з маленьких волинських сіл (Видерта, Камінь-Каширського р-ну) в 1943 році було вбито близько 500 циган.

Година пам'яті «Згасла свічка, але пам'ять не згасла...» відбулася 2 серпня в актовій залі Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки. Захід був проведений з нагоди Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту ромів, що відзначається в Україні з 2005 року.

Під час години пам'яті схвильовано прозвучали виступи Галини Марчук, дослідниці волинської сторінки Голокосту ромів, голови обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Оксани Сушук, кандидата історичних наук, завідувача відділу «Книга пам'яті», Галини Сіладі — заступниці голови громадської організації «Терне рома». До слова, Галина Сіладі пише власні вірші про історію, культуру, життя та побут циган, які вона презентувала присутнім.

«Кожен народ повинен бути борцем. Борцем за свою історію, за право називатися народом. Ми — цигани, ніколи не мали своєї країни, але ми зуміли зберегти свою культуру в піснях, танцях, традиціях. Так, нас недолюблюють — але є серед нас багато освічених, порядних й працьовитих людей. Сьогодні наші друзі українці допомагають нам

розповісти та показати це іншим. І ми за це щиро вдячні» — наголосив Євген Сіладі, представник ГО «Терне рома», керівник осередку села Скобелка Горохівського району.

Пам'ять жертв геноциду ромів вшанували циганськими піснями, танцями та віршами у виконанні Ані і Галинки (дочок Євгена та Галини Сіладі), які порадували присутніх своїми виступами.

Поезії ромської поетеси Папуші (Броніслави Вайс) виконали юні студійці будинку культури мікрорайону Вересневе, які навчаються в студії «Слово не кричить». А їх керівник Оксана Крамар виконала уривок із поеми Ліни Костенко «Циганська муза». Не менш емоційним було виконання завідувачем відділу документів іноземними мовами бібліотеки Ольгою Кириченко поезії Олександра Богачука «Коси».

Завершив захід перегляд фільму Волинського телебачення «Танець пам'яті» та декламуванням поезії Клавії Корецької «Похорон цигана» Оксаною Крамар.

Під час заходу представники ГО «Терне Рома» — сім'я Сіладі разом з дослідниками історії геноциду ромів пані Галиною Марчук та Оксаною Сушук розповіли про особистий досвід спілкування з ромами.

Галина Марчук

Голова ГО «Волинська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури», м. Луцьк

ЦЕЙ БІЛЬ У МЕНІ ЖИВЕ...

Люди різних національностей, різного віку та професій прийшли 2 серпня, у Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту ромів, до Бабиного Яру пом'янути ромів, закатованих в урочищі на початку німецької окупації. Музично-поетичну композицію «Бабин Яр. Будемо жити, ромале!» представив Циганський академічний музично-драматичний театр «Романс».

Вечір пам'яті складався не лише з потужної за емоційним посилом мистецької композиції — він став масштабною акцією зі вшанування пам'яті жертв геноциду ромів. Разом із театром «Романс» її організаторами виступили Ромська програмна ініціатива Міжнародного Фонду «Відродження» та Національно-культурне об'єднання «Амала».

Біля меморіального знаку «Ромська кибитка» зібралися кияни, гості з інших міст і країн, представники дипломатичного корпусу в Україні, науковці і громадські активісти, люди мистецтва. До Києва приїхали роми з різних регіонів України, зокрема зі сходу країни, де зараз іде війна, а також із Закарпаття.

Доєднатися до акції міг кожен бажаючий. На вході до Бабиного Яру молоді ромські активісти роздавали людям свічі та червоні троянди — потім, під час православної панахиди за загиблими, в руках учасників акції горіли вогники пам'яті, а квіти лягали до підніжжя кибитки.

Урочиста хода, покладання квітів, хвилина мовчання, виступи гостей — всі ці урочисті моменти перемежувалися музичними, вокальними та поетичними композиціями у виконанні артистів театру «Романс».

Кожен із гостей, які брали слово під час заходу, доповнював своїми думками та фактами картину великої

Фото: Олена Орлова, ІРЦ «Правовий Простір». «Ромська кибитка».

трагедії ромського народу. Нагадували, що на дні урочища Бабин Яр лежать жертви кількох ромських таборів, розстріляних нацистами восени 1941 року... А також про те, що попри масштаби трагедії і численні жертви, факт знищення ромського народу сьогодні майже забутий.

«Роми — нація виняткового натхнення й виняткової душі. Саме тому навіть назва геноциду, назва трагедія, згадати яку ми сьогодні тут зібралися, має таку вражаючу символічну назву — Чорний Жак, Калі Траш», — зазначив директор департаменту в справах

релігій та національностей Міністерства культури України **Андрій Юраш**.

Тимчасовий повірений у справах Федеративної Республіки Німеччина пан **Вольфганг Біндзайль** у своїй промові підкреслив, що Україна заслуговує на пошану за зусилля, які вона докладає, визнаючи історичну відповідальність за геноцид ромів. Свідченням цього є і ця пам'ятна акція, і пам'ятник ромам, закатованим у Бабиному Яру, відкритий минулого року.

Михайло Тяглий, науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту, назвав 2 серпня датою, через яку Україна символічно приєдналася до європейського меморіального простору стосовно пам'яті жертв геноциду ромів, але вивчення цієї трагічної історії тільки починається. Науковець презентував дві тематичні збірки. З першої можна дізнатися, скільки, в яких місцях, коли, як вбивали ромів України, вона містить документи — і радянські, і нацистські. Друга — унікальний приклад і результат співпраці державних і неурядових організацій громадянського суспільства — матеріали конференції про вивчення, викладання та пам'ятання геноциду ромів, яку було проведено в жовтні 2016 року.

Режисер, актор театру і кіно, педагог **Олег Примагенов** запропонував створити в Києві ромський центр: «Хочу звернутися до сьогоднішньої влади, яка мусть передати ромській громаді не тільки театр, а створити центр у колишньому клубі під «смішною» назвою «Більшовик». Це був би гідний вчинок, достойний європейської

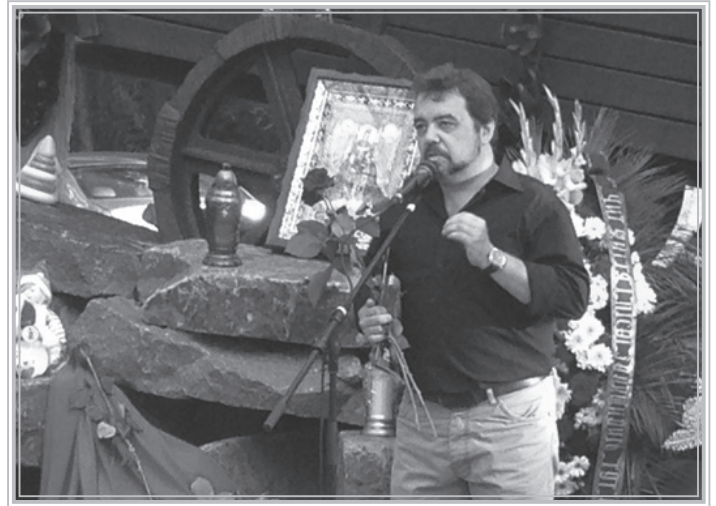

Фото: Олена Орлова, ІРЦ «Правовий Простір». Михайло Тяглий.

країни, де б роми мали свій центр з виховання молоді. Бо за нею — майбутнє», — зазначив він.

У фіналі заходу всі присутні на знак пам'яті про загиблих, за ромською традицією, під звуки ромського гімну «Джелем, джелем», стали разом у коло — символ єдності поколінь і захисту від жадливіх трагедій, які ніколи не повинні повторитися.

Джерело: веб-сайт «Правовий простір»,
<http://legalspace.org>

ОДЕСИТИ ВКЛОНИЛИСЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДУ РОМІВ

Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту ромів відзначили в Одесі пам'ятною акцією. Зранку 2 серпня волонтери та співробітники Правозахисного ромського центру поклали квіти до меморіалу жертв геноциду ромів у сквері «Хворостина».

Фото: Федір Кондур, Ромське радіо Chiriklo.
Учасники акції біля меморіального знаку в Одесі.

Думками і родинними спогадами тих, хто цього дня прийшов вклонитися пам'яті ромів, загиблих під час Другої світової війни, поділилися в черговій програмі журналісти Ромського радіо «Чірікло» на Громадському радіо.

Учасник пам'ятної акції, одесит, юрист Ромського правозахисного центру **Юрій Рачинський** розповів про свою родину:

«Моя сім'я була з цим дуже сильно пов'язана, надто моя прабабуся: вона вкривала і ромів, і євреїв в

Одесі на Південно-західному масиві. Її виводили близько двох разів на розстріл. Вона також їздила на поля, щоб зібрати яексь насіння, щоб зварити хоч якусь їжу для тих же ромів і євреїв, яких вона вкривала, і я думаю, що це доволі гідний вчинок і багато чому може навчити молоде покоління».

Своїми думками поділився і голова коаліції ромських НУО, керівник Ромського правозахисного центру в Одесі **Володимир Кондур**:

«Якщо зіставляти минуле і сьогодні, минуле ромів і сьогодні ромів, то, дійсно, Голокост ромів українською державою був не так давно визнаний, і для нас дуже важливо, те, що відбувається сьогодні. Є зв'язок між тією ситуацією зараз в державі і тією дискримінацією, яка, на жаль, сьогодні існує по відношенню до ромської національної меншини. І ця дата ще раз нам дає можливість зважити ту ситуацію толерантності між нами, ставлення один до одного, і, перш за все, цей день нагадує нам про те, що ми повинні поважати всі національності».

Юрій Рачинський зробив такий висновок: «Я би хотів сказати, щоб ніхто і ніколи не залишався осторонь, і всі могли один одному допомогти. Адже я думаю, що найбільша наша сила, всього нашого суспільства — і євреїв, і ромів, і всіх національностей — у єдності. Це може нам допомогти досягти великих цілей, і якщо буде єдність і всі будуть один одному допомагати, то, думаю в нас не буде ні з чим проблем — ні з війнами, ні з чим іншим».

Джерело: веб-сайт «Правовий простір», <http://legalspace.org>

* * *

У Херсоні пам'ять про трагедію Голокосту ромів вшанували представники різних національностей низкою меморіальних заходів. Програма складалася з прес-конференції, фотовиставки та концерта-реквієма, що їх організували активісти Міжнародної громадської організації ромів «Кетане» в співпраці з єврейськими та кримськотатарськими колегами.

Ромські активісти, учасники акції (зліва направо): Юрій Рачинський, Володимир Кондур, Віта Кобзарь, Максим Джум. Фото: Федір Кондур, Ромське радіо Chiriklo.

Творчій частині вечора передувала прес-конференція, що пройшла в місцевому антикризовому медіа-центрі. Участь у ній взяли керівник МГО «Кетане» **Юрій Іваненко**, молодий ромський активіст, студент Ромського освітнього фонду **Артур Іваненко**, директор Херсонського обласного єврейського благодійно-общинного центру «Хесед Шмуель» **Олександр Вайнер**, один з лідерів кримських татар області **Амбеджит Сулейманов**, кандидат історичних наук, доцент Херсонського державного університету **Юрій Капорулін**, інші громадські діячі.

«Така масштабна акція проводиться в Херсоні вже другий рік за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». Голокост торкнувся багатьох народів, і нацисти часто за формальними етнічними зовнішніми ознаками катували всіх, хто за їх оцінкою був ідентифікований як єврей або ром, тому в нас виникла ідея, щоб саме роми, євреї та кримські татари склали ядро ініціативної групи проведення цього меморіального заходу», — відзначив Юрій Іваненко.

Увечері цього ж дня в Херсонському музичному училищі відбувся меморіальний концерт-реквієм. Перед ним у фойє закладу на глядачів чекала виставка, де були представлені документи з фондів Херсонського обласного державного архіву щодо ромської трагедії.

На меморіальному концерті виступили народна артистка України Наталія Лелека та заслужена артистка України Тетяна Григор'єва. Концерт відкрився гімном ромів. До зали внесли скрипку — музичний символ,

улюблений інструмент ромів та євреїв, який уособлює їх високу та вишукану музичну культуру.

Юрій Іваненко прочитав вірш, присвячений «циганській ночі» — жахливій трагедії, яка відбулася в нацистському таборі Аушвіц-Біренкау, де 72 роки тому в ніч з 2 на 3 серпня в газових камерах нацисти знищили 2897 ромів. Загалом в цьому таборі загинуло понад 20 тисяч ромів з 14 країн світу.

Глядачі концерту також ознайомилися із презентаці-

Фото: Артур Іваненко. Фотовиставка у фойє Херсонського музичного училища. Юрій Іваненко на фотовиставці

єю «Роми в мистецтві». Олександр Вайнер декламував вірш про Бабин Яр — місце жахливих подій Голокосту євреїв у Києві. На івриті прозвучала біблейська молитва, присвячена жертвам Голокосту. Також на концерті у виконанні камерного оркестру «Гілея» Херсонської обласної філармонії (диригент Владислав Білявський) пролунала оркестрова п'єса кримськотатарського композитора Фікрета Саледінова.

Ромська молодь Херсонщини виконала циганський романс, присвячений історичним подіям. У ньому розповідається, як під час Другої світової війни жінка вивела ромський табір з нацистського полону в умовах, коли вже всіх чоловіків було страчено.

Незважаючи на дуже спекотний день, велика зала музичного училища була вщент заповнена публікою — небайдужими херсонцями, які прийшли вшанувати пам'ять жертв Голокосту. Захід відвідали також німці, поляки, греки, представники інших етнічних організацій регіону. Концерт завершився гімном ромів. Люди взяли за руки на знак солідарності вшанування ромської трагедії, на знак міжетнічної взаємоповаги та дружби. Глядачі подякували організаторам плесками та висловили сподівання почути незабаром у Херсоні вечір класичного ромського романсу.

За інформацією Георгія Бянова.

*Джерело: веб-сайт «Правовий простір»,
<http://legalspace.org>*

ПРОЕКТ ЗІ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО ПОСІБНИКА ДО ВІРТУАЛЬНОЇ ВИСТАВКИ «БАБИН ЯР: ПАМ'ЯТЬ НА ТЛІ ІСТОРІЇ»

20–21 серпня 2017 року відбулась перша робоча зустріч в новому проекті зі створення навчально-методичного посібника до віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».

У проекті беруть участь дослідники культури пам'яті в Україні, вчителі та методисти з Києва та інших міст України, історики. Протягом запланованих робочих зустрічей учасники проекту обговорюватимуть методи, навчальні блоки, структуру та підготують матеріали майбутнього навчально-методичного посібника.

Проект здійснюється Українським центром вивчення історії Голокосту та Громадським комітетом для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру за фінансової підтримки Українського інституту національної пам'яті

20–21 серпня 2017 року відбулося перше робоче засідання групи дослідників культури пам'яті в Україні, методистів та вчителів, спрямоване на адаптацію віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» для використання її в навчальному процесі.

Зразу ж слід зазначити, що віртуальна виставка створена по однойменній «живій» виставці, яка діяла в Музеї історії Києва за кураторства В. Нахмановича під час вшанування 75-річчя трагедії. Зараз проект продовжує реалізовуватись Громадським комітетом для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру в співпраці з Українським центром вивчення історії Голокосту за підтримки Українського інституту національної пам'яті та фундації «Українсько-єврейська зустріч Ukrainian-Jewish Encounter».

Віртуальна виставка — це досить новий і незвичний для нас, вчителів, навчальний інструмент. Складність роботи полягала в першу чергу в тому, щоб добре розібратися в навігації виставкою і не пропустити жодної деталі, адже всі представлені матеріали надзвичайно важливі.

З іншого ж боку — віртуальна виставка, за наявності Інтернету чи точки доступу до нього, відкриває нові горизонти навіть для сільських сіл. Тепер не потрібно збирати дітей, організувати поїздку, домовлятися про екскурсію — відкрив сторінку в мережі і все, працюєш.

Важливо, що «кімнати» виставки мають свій зміст і загальний опис подій чи введення в контекст подій, а усі документи/зображення/фотографії можна відкрити окремо для ретельнішого перегляду та дослідження.

Оскільки тема виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», під час дводенної зустрічі ми багато розмовляли про

історичну пам'ять — ще один концепт, який так мало знаходить відображення в навчально-методичних матеріалах. А дарма.

Саме пам'ять — сімейна чи індивідуальна — може кардинально відрізнятись від офіційного дискурсу і нести в собі і важливу історичну інформацію, і суттєво впливати на подальший розвиток подій. У стресових ситуаціях люди діють по-різному, і всі їх дії дуже часто зумовлені саме закладеними суспільством/сім'єю цінностями та їх відтворенням у пам'яті.

Робоча група працювала і у форматі теоретичних занять від В. Нахмановича, А. Подольського, М. Тяглого, і у форматі безпосередніх практичних обговорень та представлень їх результатів за вмілої модераторки В. Боброва.

Вдалося здійснити чернетку приблизного змісту методичного посібника, розподілити теми навчальних блоків, запропонувати та обговорити різні форми і методи роботи з конкретною тематикою. Правду кажуть, що одна голова — добре, а дві і більше — ще краще!

Учасники групи апробують у вересні у своїх школах навчально-методичні нароби, врахують корисні побажання та доповнення колег і, на кінець 2017 року, сподіваємося, буде впорядкований методичний посібник.

Планується, що з 2018 року, за підтримки Міністерства освіти і науки України, посібник буде впроваджений у заклади освіти м. Києва та України.

*Юрчишин Леся Тарасівна,
вчитель історії та правознавства Київського ліцею бізнесу,
учасник робочої групи.*

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

У видавництві **Laurus** вийшов альбом-каталог «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» (українською та англійською мовами), у якому представлено матеріали однойменної виставки та міжнародного архітектурного конкурсу створення меморіального парку «Бабин Яр — Дорогожицький некрополь». Такий альбом було створено і видано завдяки зусиллям Музею історії Києва та за підтримки Українського інституту національної пам'яті, канадської фундації «Українсько-єврейська зустріч», іншим організаціям.

Проблема гідного увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру останнім часом знову стала предметом запеклих суспільних дискусій. На заваді її розв'язанню стоять брак комплексного бачення та наукового підходу, громадської злагоди та державної відповідальності. Альбом-каталог «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» пропонує саме всебічний і комплексний підхід до розуміння теми Бабиного Яру.

ОГОЛОШЕННЯ

ПРЕС-РЕЛІЗ

До роковин трагедії Бабиного Яру (1941–2017)

- Громадська організація «Освіта заради співпраці» («Bildungswerk für Friedensarbeit», Берлін, Німеччина)
- Національно-культурне об'єднання «Амала» (Київ, Україна)
- Академічний музично-драматичний циганський театр «Романс» (Київ, Україна)
- Український центр вивчення історії Голокосту (Київ, Україна)

оголошують про відкриття та проведення виставки
«Геноцид проти ромів — пам'ятай, аби протистояти»

**Місце відкриття: Академічний музично-драматичний циганський театр «Романс»,
проспект Перемоги, 38, Київ.**

Дата та час відкриття: 28 вересня 2017 р., 17.00.

Коротко про виставку:

Група ромської і неромської молоді з України, Молдови, Німеччини та Румунії відвідала місця південної України, де у 1942–1944 роках опинилися роми, депортовані з Румунії, Бессарабії та Буковини, багато з яких загинули внаслідок голоду, епідемій та знущань з боку окупаційної влади, а подекуди навмисних масових вбивств. Разом з тим, учасники подорожей відшукали як в Румунії, так і в Україні вже стареньких сьогодні ромів, яким пощастило пережити геноцид, а також місцевих сусідів-неромів, які на власні очі бачили, що відбувалося з приреченими на смерть. Їхні спогади було записано.

Результатом проекту є виставка, яка вдало поєднує різні виміри цього трагічного явища та його значення для сьогодення. Передусім, це історичний аспект, який ознайомлює

відвідувачів виставки з обставинами депортації ромів з Румунії та їх загибелі і виживання у Трансністрії. Водночас презентується сучасний стан пам'яті про цю подію в різних країнах та суспільствах, що сьогодні є спадкоємцями тих часів. Крім того, виставка висвітлює сьогоденне становище ромських громад в охоплених проектом країнах, складні процеси подолання наслідків геноциду, та, констатуючи факт, що упередження та забобони щодо ромів із сьогоденного життя не зникли, застерігає суспільства від повторення трагічних помилок минулого.

У листопаді 2016 р. україномовну/російськомовну версію виставки було презентовано в м. Одеса, згодом — у м. Дніпро, а в січні 2017 р. німецькомовну/румунськомовну її версію було представлено у м. Берлін.

Виставку адресовано школярам, студентам, викладачам, представникам мас-медіа, ромській громаді та загальній аудиторії — усім, кому не байдужа історія ХХ століття та трагічна минувшина народів України в часи тоталітаризмів та Другої світової війни, колективна історична пам'ять, історія геноциду.

Виставка працюватиме з 28 вересня по 15 листопада 2017 р.

Вхід у театр «Романс» для відвідання виставки — вільний.

Робочі години для відвідання виставки: вівторок — неділя, з 14.00 до 19.00.

Для групових відвідин прохання заздалегідь узгодити візит групи за телефоном:

(044) 277 87 97

Запрошуємо на відкриття та відвідання виставки!

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРУ

- Освітній курс «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення» (Семинар в Берліні)
- Щорічний семінар-подорож «Історія Голокосту в Україні і Польщі» (Львів — Люблін)
- Навчально-методичний семінар для вчителів в Меморіалі Яд-Вашем (Єрусалим)
- Нові видання Центру
- Методичні розробки
- Новини бібліотеки Центру
- Оголошення

Адреса редакції:
Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Ген. Алмазова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30

Редакційна колегія:
Анатолій Подольський
Любов Кремінець
Дизайн, комп'ютерна верстка:
Руслан Руденко

Видруковано:
ПП «Реактив Принт»
Наклад: 700 примірників

www.holocaust.kiev.ua,
e-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua